

УДК 378.1

О. В. Куклін,

д. е. н., доцент, директор, Черкаський державний бізнес-коледж

ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

У статті викладено авторський погляд щодо місця інституту вищої освіти в інституційній структурі суспільства. Автором запропоновано різні аспекти розгляду сутності та чинників трансформації інституту вищої освіти.

Author's determines the place of institute of higher education in institutional structure of society. The author offers different aspects of consideration of the essence and transformation factors of institute of higher education.

*Ключові слова: інститут вищої освіти, інституційна структура суспільства, економіка знань.
Key words: institute of higher education, institutional structure of society, knowledge economy.*

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Сучасні умови формування, розвитку та функціонування навчальних закладів (ВНЗ) в Україні вимагають нові підходи до розгляду їх трансформації. Суспільні роль та значення вищої освіти, на наш погляд, найбільш доцільно розглядати крізь призму інституціоналізму, оскільки інституційна теорія має цілу низку переваг для дослідження вищої освіти в соціально-економічному вимірі. По-перше, інструментарій інституціоналізму дозволяє пояснити не лише наявні та чітко визначені, але й латентні взаємозв'язки між різноманітними інститутами. По-друге, його також можна використати для вивчення нових явищ та структур, природу та причини появи яких не можуть пояснити інші підходи. По-третє, українська система вищої освіти відзначається організаційною складністю та наявністю внутрішніх суперечностей, існування яких зумовлене посиленням дії неформальних інститутів.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

У сучасній літературі багато уваги приділяється перспективам розвитку вищої освіти. Вагомий внесок у дослідження сутності та ролі інституту вищої освіти в інституційній системі суспільства був зроблений відомими західними вченими: Г. Беккером, Д. Беллом, Т. Вебленом, А. Горцом, А. Маршаллом, Й. Масудою, Д. Нортом, Г. Псахаропулосом, а також такими російськими

та українськими вченими, як В. Геєць, О. Грішнова, В. Жамін, В. Іноземцев, І. Каленюк, В. Куценко, В. Новіков, О. Сухарев, В. Чекартьов та ін. Разом з тим, у наукових працях не набули належного висвітлення принципові питання визначення місця інституту вищої освіти в інституційній структурі суспільства та його ролі в забезпеченні економічного зростання і людського розвитку.

Метою статті є визначення стратегічних напрямів трансформації інституту вищої освіти в умовах становлення економіки знань.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Закономірність становлення нового суспільства полягає в тому, що порівняно невелика група розвинутих країн перейшла на постіндустріальну стадію, більшість країн залишається на індустріальній і значна частина — на доіндустріальній стадії [1, с. 17]. Для вибору напряму сучасного соціально-економічного розвитку України, зокрема її інституту вищої освіти, вкрай важливо враховувати наступне. Практичне здійснення в країнах, що розвиваються, концепцій "великого поштовху", "збалансованого зростання", "граничного мінімуму зусиль", які ґрунтувалися на означених принципах, передбачало максимізацію темпів економічного зростання на основі масованих інвестицій у розвиток міст, промисловості, високотехнологічних і капіталомістких проектів. Розрахунок ро-

Рис. 1. Інститут вищої освіти в інституційній структурі суспільства

Складено автором.

бився на основі того, що нерівність у розподілі доходів буде сприяти мотивації трудової активності, заощадженням, нагромадженню капіталу, інвестиціям і створенню нових робочих місць, що, в свою чергу, призведе до зростання загального добробуту і послаблення нерівності. В той же час передбачалася гуманітарна допомога та втручання держави з метою послаблення тягаря бідності (створення тимчасових структур соціального захисту, впровадження прогресивної шкали оподаткування, субсидування спеціальних соціальних програм і та ін.) та інвестування в ті галузі, де приватні вкладення визнавалися недостатніми.

Хоча багато країн, що розвиваються, на основі таких методів управління економікою досягли у 60-х та 70-х роках ХХ століття високих темпів економічного зростання, їм, як правило, не вдалося суттєво підвищити освіченість, якість життя більшості населення, вирішити соціально-демографічні проблеми, досягти ефективної зайнятості, припинити зростання чисельності бідних та посилення соціального розшарування в суспільстві. Лише деякі країни, уряди яких здійснювали широкомасштабні соціальні програми, передусім в галузі освіти, і не допустили монополізації благ економічного зростання місцевими елітами і транснаціональними компаніями, змогли досягти радикального скорочення масштабів бідності та зростання рівня життя всього населення.

Академік В. Луговий, визначаючи сучасний стан освітньої галузі, зазначав: "Система вищої освіти України перебуває в процесі постійного реформування, що зумовлено трансформаційними змінами в суспільстві. Нових підходів потребує вся система управління вищою освітою, у тому числі і діюча практика її фінансування" [2, с. 37]. Інституційні чинники формування інституту вищої освіти у своїй структурі містять фор-

мальні та неформальні складові, що охоплюють відповідну нормативно-правову базу та морально-етичні норми, а визначальними соціально-економічними чинниками є:

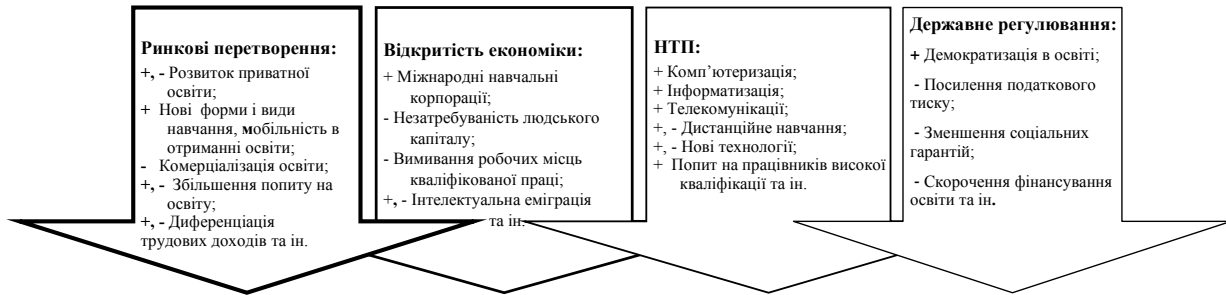
- збільшення попиту на вищу освіту;
- поява недержавних ВНЗ та платного навчання у державних університетах та коледжах;
- готовність та фінансова спроможність частини населення платити за навчання;
- скорочення частки студентів у державних ВНЗ, які навчаються за рахунок держбюджету;
- фактична відміна державного розподілу випускників ВНЗ;
- введення вільного ринкового ціноутворення на освітні послуги.

У той же час уряди країн Організації економічного розвитку і співробітництва вже перейшли до створення так званих університетів "світового класу" ("world class university) для вирішення проблем підвищення рівня та престижу національних університетів [3, с. 6].

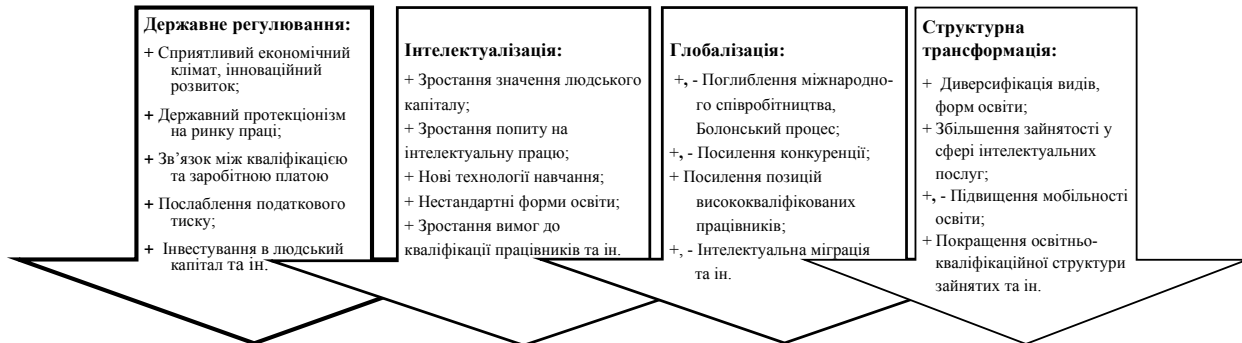
Суспільну роль та значення вищої освіти пропонуємо розглянути крізь призму інституціоналізму, погоджуємося з думкою професора М. Довбенка: "В середині 70-х років ХХ ст. завдяки розвитку методології і методів самої економічної науки та переосмисленню на цій основі багатьох традиційних економічних проблем, застосуванню таких нових методів у галузях права, соціології, політології, економічної історії, міжнародних відносин, набуває "вибухового" характеру розвиток нової інституціональної економічної теорії" [4, с. 28], а також академіка А. Чухна: "Перевага інституціональної теорії полягає у тому, що предметом її пізнання є інститути, які мають місце і в економіці, і в соціальній сфері, і у сфері права, моралі, релігії та ін." [5, с. 7].

Інститут вищої освіти ми розглядаємо як самостійний соціальний інститут з огляду на наявність у

Вища освіта у командно-адміністративній економіці (гарантована, планова, обов'язкова, немобільна, орієнтована на потреби виробництва)

Вища освіта у сучасному українському суспільстві (негарантована, мобільна, нефективна, орієнтована на потреби навчальних закладів)

Освіта у інформаційному суспільстві й економіці знань (ефективна, мобільна, регульована державою, орієнтована на потреби людини)

Рис. 2. Чинники трансформації інституту вищої освіти при переході від командно-адміністративної економіки до інформаційного суспільства і економіки знань

Складено автором.

його структурі усталених правил та зразків поведінки, специфічних культурних елементів та ознак. Інституційна єдність вищої освіти досягається збалансованим поєднанням системи освіти, яка відображає нормативні характеристики освіти, процесу освіти, що розкриває її неперервність і динамічність, та результату освіти, що виявляється сформованим рівнем знань і умінь випускників. Інституційна єдність суспільства досягається на основі збалансованого поєднання інститутів-норм (сукупність норм та нормативно-правових актів, які регламентують суспільні відносини) та інститутів-організацій (державні та недержавні організації, які забезпечують функціонування суспільних інститутів відповідно до встановлених норм). У структурі інституту вищої освіти як важливого соціального інституту також присутні інститути-норми та інститути-організації (рис. 1).

Нормативний аспект вищої освіти представлений законодавчими та морально-етичними нормами, разом з тим, вони зазнають постійного впливу релігійних інститутів та звичаєвого права. Трансформація суспільної парадигми в контексті економіки знань суттєво позначилась на морально-етичних принципах системи освіти — у новому суспільстві диплом не лише засвідчує освітній рівень, а й визначає статусну належність, тобто освіта стає соціальним капіталом, засобом особистого розвитку, поліпшення матеріального достатку та умов життя.

Організаційна єдність інституту вищої освіти досягається за рахунок поєднання навчальних закладів, організацій, які надають послуги в системі вищої освіти, та органів управління в галузі освіти. Особливо сильними є зовнішні організаційні взаємозв'язки інституту вищої освіти з підприємствами, соціальними партнерами, організаціями сприяння зайнятості, молодіжними та громадськими організаціями.

На нашу думку, інститут вищої освіти є тією ланкою, яка об'єднує політичні, економічні та соціальні інститути, адже висока освіченість переважної й дедалі зростаючої частини населення є необхідною умовою й визначальною характеристикою сучасного інноваційного розвитку, переходу до економіки знань.

В умовах формування економіки знань функціонування інституту вищої освіти спрямоване на формування інтелектуального потенціалу як основи інноваційних перетворень в економіці. Дедалі зростаюча інтеграція та глобалізація освітнього простору призводить до поступової уніфікації внутрішньої структури національних систем вищої освіти, що супроводжується впровадженням високих освітніх стандартів та механізмів їх досягнення. В процесі поглиблення ринкових відносин розширюється коло суб'єктів, що беруть участь в управлінні та фінансуванні вищої освіти, посилюються підприємницькі функції вищих навчальних закладів.

Теоретичне дослідження економічного аспекту функціонування вищої освіти послідовно доводить необхідність появи і функціонування освіти (освітніх систем) як специфічних засобів не лише постійного соціального відтворення, але й прискорення прогресу в абсолютній більшості його можливих напрямів.

Окрім того, як показують наші дослідження, високий рівень вищої освіти відіграє провідну роль у забезпеченні людського розвитку, він є вагомим чинником поліпшення здоров'я, підвищення матеріального добробуту та покращення якості життя [6; 7; 8].

У процесі переходу нашого суспільства від командно-адміністративної до ринкової економіки і далі — до інформаційного суспільства і економіки знань має відбутися і відбувається докорінна трансформація умов і чинників розвитку вищої освіти, в

основі якої — трансформація суспільства, економіки і зайнятості.

У статті систематизовано й досліджено основні групи чинників, що впливали на трансформацію вищої освіти у процесі переходу українського суспільства від командно-адміністративної до сучасної ринкової економіки (активні ринкові перетворення, безпрецедентна відкритість національної економіки, науково-технічний прогрес, неефективне державне регулювання), а також ті, які впливатимуть на освіту в процесі подальшого руху суспільства до соціально орієнтованої ринкової економіки, до економіки знань (ефективне державне регулювання, інтелектуалізація суспільства і економічної діяльності, глобалізація економіки та всіх інших сфер життя, структурна трансформація) (рис. 2). Знаки "+" або "-" біля кожного чинника означають його позитивний (+), негативний (-) або суперечливий (+, -) вплив на зміни у сфері вищої освіти. Під впливом цих чинників відбулася істотна трансформація вищої освіти.

На кінець 90-х років характерна для вітчизняної системи гарантована, безкоштовна для споживача, немобільна, орієнтована на потреби виробництва вища освіта в Україні набула інших ознак: негарантована (обмежена матеріальними можливостями родини), мобільна (хоча ще й недостатньою мірою), неефективна, зорієнтована на потреби навчальних закладів.

Основним здобутком перехідного періоду у сфері вищої освіти стала її демократизація, поширення різноманітних форм, суттєве зростання контингенту студентів. Основними втратами — зменшення вимог до її якості й ефективності. За умови успішної дії систематизованих у роботі чинників характерна для межі тисячоліть неефективна вища освіта має докорінно трансформуватися. Освіта в інформаційному суспільстві й економіці знань характеризується такими основними ознаками: ефективність, доступність, мобільність, орієнтація на потреби людини (включаючи потреби успішної реалізації на ринку праці), регулювання державою. Утвердження ринкових відносин, становлення демократичної держави, інноваційний розвиток економіки й формування суспільства знань зумовлюють зміну цільових настанов вищої освіти як соціального інституту: не забезпечення потреб держави спеціалістами різних професій і рівнів кваліфікації, не реалізація комерційних цілей навчальних закладів та їх приватних власників, а задоволення різноманітних освітніх потреб людини заради її розвитку і самореалізації, а також для забезпечення її конкурентоспроможності на ринку праці.

У зв'язку з цим набуває першочерговості завдання теоретичного й концептуального переосмислення ролі і місця інституту вищої освіти у вітчизняній економіці. Діяльність у цій галузі є головною ланкою системи відтворення суспільного інтелекту, створення і поширення нових знань. Тому інститут вищої освіти слід розглядати в різних аспектах:

— як інститут суспільства, держави й економіки країни та регіону — активний чинник людського розвитку;

— як інституційний центр зосередження особистостей і колективів;

— як складну інтелектуальну сферу управління.

Як інститут суспільства виступає в ролі активного чинника людського розвитку — центру науки, культури, що задовольняє інтелектуальні потреби населення і здійснює підготовку кваліфікованої робочої сили, проводить наукові дослідження та впроваджує нові знання.

Як інститут державної економіки вища освіта є споживачем економічних ресурсів, сферою прикладання праці співробітників цієї галузі, виконавцем державних замовлень на підготовку кадрів.

Як інститут ринкової економіки вища освіта виступає товаровиробником переважно людського капіталу, інтелектуаломісткої продукції та послуг.

Як інститут регіону вища освіта є центром, що акумулює в собі і навколо себе інтелектуальні, культурні, наукові, комерційні, благодійні та інші суб'єкти і ресурси, комплексна діяльність і використання яких забезпечують інтелектуальне відтворення регіону.

Як центр зосередження особистостей і колективів вища освіта є, з економічного погляду, сферою прикладання праці співробітників і неекономічної зайнятості учнів та студентів, що має велике соціальне значення, зокрема для поліпшення поточної і перспективної ситуації на ринку праці.

Як складна інтелектуальна сфера управління вища освіта є тією рушійною силою, яка за належної організації має стати визначальним чинником економічного та соціального розвитку на всіх рівнях.

ВИСНОВКИ

Дослідження сучасних тенденцій розвитку вищої освіти в умовах постіндустріальної парадигми та пов'язаних із цим модифікацій економічного механізму функціонування вищої освіти дозволило виявити найважливіші особливості, які визначають траєкторію та масштаби трансформації її інституту в умовах формування економіки знань: глобалізація ринків освітніх послуг та ринку праці, посилення впливу непрямих чинників на кінцевий інвестиційний ефект від отримання вищої освіти, перетворення вищої освіти на підприємницький вид діяльності при одночасному зростанні її ролі як змішаного (і приватного, і суспільного) блага особливого значення. Як показало дослідження, основні завдання вищої освіти як чинника формування економіки знань такі: нагромадження інтелектуального, соціального і людського капіталів; сприяння поширенню інноваційної культури, зміцнення підвалин духовності, розширення демократії; розширення можливостей людей реалізуватися у трудовій сфері, що є важливою умовою швидкого інноваційного розвитку; підготовка молоді до виконання нових, складніших трудових функцій у системі економіки знань; формування нового способу життя, який інтегрує в собі людський розвиток, соціальну стабільність, екологічну рівновагу та безперервну творчість.

Література:

1. Чухно А.А. Економічна теорія: [у 2-х т.] / А.А. Чухно. — К.: ДНУ АФУ, 2010. — Т. 1. — 512 с.
2. Економічні основи інноваційного розвитку вищих навчальних закладів України: монографія / За заг. ред. В.І. Лугового. — К.: Пед. преса, 2009. — 384 с.
3. Salmi J. Nine common errors in building a new world-class university / Jamil Salmi // International Higher Education. — 2011. — № 62. — Р. 5—8.
4. Довбенко М. Криза економіки — не криза науки: монографія / М. Довбенко. — К.: ВЦ "Академія", 2009. — 304 с.
5. Чухно А.А. Інституціонально-інформаційна економіка / А.А. Чухно, П.М. Леоненко, П.І. Юхименко; за ред. акад. НАН України А.А. Чухна. — К.: Знання, 2010. — 687 с.
6. Куклін О.В. Економічні аспекти вищої освіти: монографія / О.В. Куклін. — К.: Знання України, 2008. — 331 с.
7. Куклін О.В. Трансформація інституту вищої освіти в умовах становлення економіки знань: дис. ... доктора екон. наук: 08.00.01 / Куклін О.В. — К., 2011. — 420 с.
8. Каленюк І.С. Розвиток вищої освіти та економіка знань: монографія / І.С. Каленюк, О.В. Куклін. — К.: Знання України, 2012. — 43 с.

Стаття надійшла до редакції 03.07.2012 р.